

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2561>

Number: 31 , p. 265-285, Winter II 2015

DERS KİTAPLARINA GÖRE DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİNİN DİN ANLAYIŞI

UNDERSTANDING OF RELIGION OF RELIGION CULTURE AND ETHICS COURSES ACCORDING TO THE TEXTBOOK

Arş. Gör. Dr. Cemil OSMANOĞLU

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı

Özet

Din eğitimi ülkelerin tarihsel ve kültürel gelişim süreçlerinden etkilenmektedir. Hemen her ülkede devlet eliyle yürütülen din eğitimi öncelikle ülkedeki din devlet ilişkilerinin seyrine göre şekillenmektedir. Türkiye'de diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi, devlet eliyle yürütülen din eğitimi ülkenin hâkim politik ikliminden ve mevcut sosyo-politik gerilimlerinden etkilenmektedir. Pek çok değişim geçirmekle birlikte, Türkiye'de devlet eliyle yürütülen din dersinde, içinden geçtiği dönemin atmosferine ve özellikle siyasal eğilimlerine paralel olarak, belli din anlayışları öne çıkarılmıştır. Bu günkü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde, söz konusu anlayışları görmek mümkündür. Bu anlayışlar içerisinde üç başat anlayış dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi çerçevesinde dini İslam olarak anlar ve geleneksel eğilimlerden beslenir. İkincisi genellikle Cumhuriyet ideolojisinin dine bakışından esinlenir ve dini bireysel, vicdani ve rasyonel bir olgu olarak anlar. Sonuncu din anlayışı ise diğerlerine göre daha yeni bir anlayıştır. Bu din anlayışı dine dışarıdan ve daha objektif, kuşatıcı bir gözle bakmaya çalışır. Türkiye'de, Cumhuriyet tarihi boyunca, devlet eliyle yürütülen din dersinin genel din söylemi bu üç yaklaşım arasındaki gerilim alanlarında seyretmiştir. Bu araştırmada, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde bulunan üç farklı din anlayışı, 2012-2013 eğitim öğretim yılında okutulun ve Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın internet sitesinde erişime açılan ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarından hareketle incelenmiş ve çeşitli yönleriyle tartışılmıştır. Araştırmada mevcut ders kitaplarında yer alan farklı din anlayışlarının oluşturduğu gerilimin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin teolojik yapısını anlamayı güçleştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Din, Din Anlayışı, Laiklik, İslam

Abstract

Religious education is influenced by the historical and cultural development of the countries. State-run religious education in each country is primarily shaped by the history of religion-state relations in the country. Like all other countries, in Turkey, religious education carried out by the state is influenced by the prevailing political climate in the country and the current socio-political tensions. Although so much has changed, specific religious understandings are highlighted in public religious instruction parallel to the dominant political trend(s) and atmosphere passes through the period. It is possible to see such understandings in present-day Religion Culture and Ethics course. Three dominant understanding in these insights is remarkable. The first of these,

understand the religion as “İslam” and fed from the moments of traditional trends. The second is often inspired by the religious perspective of the Republican ideology and knowing the religion as individual, rational and conscientious phenomenon. The latter is a new understanding than others. This conceptualize the religion looking from the outside and tries to observe it as objectively, inclusive. Throughout the history of the Republic in Turkey, the total religious rhetoric of public religious instruction was released in the tension between these three approaches. In this study, three different understanding of religion found in the current Religion Culture and Ethics courses in particular by considering the textbooks are examined and discussed its various aspects. In the study concludes that the tension created by the different understanding of religion in the current Religion Culture and Ethics courses textbook makes it difficult to understand the theological structure of the lessons.

Key Words: Religion Culture and Ethics Courses, Religion, Understanding of Religion, Secularism, Islam

GİRİŞ

Türkiye’de belirli dönemler kesintiye uğramakla beraber, ilk ve orta dereceli okullardaki din dersleri, devletin din politikalarının yansıdığı en temel kamu hizmetlerinden biri olmuştur. İster sivil ister askeri olsun hemen her yönetim, kamusal din eğitimine bir şekilde el atma gereği hissetmiş ve bu alanı şekillendirerek yönetmeye çalışmıştır. Din dersleri, yönetimi üstlenen siyasi eğilimin tutumlarından belirgin şekilde etkilenmiş, özellikle yönetime gelen siyasi partinin/partilerin eğilimlerine göre şekil alarak kimi zaman muhafazakârlaşmış, kimi zaman modernleşmiş, kimi zaman farklı eğilimleri birlikte barındıran eklektik, melez bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm sürecinde, din derslerinin hiç değişmeyen bir takım dinamikleri veya teamülleri koruduğu da görülmüştür.

1980li yıllardan bu yana ilk ve orta dereceli okullarda zorunlu olarak okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi müfredat, bilhassa ders kitapları cihetiyle incelendiğinde, Türkiye’de yaşanan toplumsal değişimin, sosyo-politik gerilim ve eğilimlerin derin izlerini taşıdığı görülecektir. Zira Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları geleneksel, modern ya da laik-pozitivist eksenli din politikalarının izlerini taşıyan önemli temalara sahiptir. Bu temaların bu günkü öğretim programı ve ders kitaplarında izlerini sürmek mümkündür. Sözü edilen dersi program ve ders kitaplarının metninden hareketle inceleyen çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu anlamda gerek program gerekse ders kitapları vatandaşlık (Nazıroğlu, 2011), Atatürkçülük (Merter ve Kartal, 2014), Peygamber (Buyrukçu, 2001), insan hakları (Akdağ, 2003), kul hakkı (Gürer, 2013), tasavvuf (Çekin, 2012), Alevilik (Yılmaz, 2011), Bektaşılık (Öztaşkın, 2012) gibi farklı temalar açısından incelenmiştir. Bununla birlikte, söz konusu eserleri içeriğindeki din söylemi açısından irdeleyen herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmanın amacı ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında birbirinden farklı yönelimlere sahip din anlayışlarını tanım, atıf ve muhtevayı yapılandıran çeşitli unsurlar (ünite, konu, başlık ve paragraf gibi) bağlamında ele almak ve Türkiye’deki din dersi politikaları çerçevesinde tartışmaktır.

Problem

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunuyla bütün eğitim öğretim faaliyetleri Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmıştır. Çıktığı dönemdeki ilk ve orta dereceli okullarda yürütülen din derslerinden söz etmemesi kanun koyucunun din dersleriyle ilgili mevcut durumu onayladığı şeklinde yorumlanmıştır (Aydın, 2005). Gerçekten de o yıllarda devlet okullarında “Kur’an-ı Kerim ve Din Dersleri” adı altında din dersleri zorunlu olarak okutulmaktaydı. Bu yıllarda hazırlanan din eğitimi programlarında dönemin

siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmelerinin de etkisiyle “vatan millet sevgisi”, “kardeşlik”, “hoşgörü” gibi değerlerin yanında “bilim”, “laiklik”, “akılcılık”, “Türklük”, “bağnazlık ve hurafenin reddi” gibi Cumhuriyet ve sonrası döneme özgü parametrelerin öne çıkarıldığı görülür (Maarif Vekâleti, 1926; 1930). Bu bir kısmı oldukça dikkat çekici temaların din dersi kitaplarının muhtevasına yansıdığı anlaşılmaktadır (bkz. Hilmi, 1928; Rıza, 1929; Gölpinarlı, 2005). Örneğin Gölpinarlı tarafından kaleme alınan *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* adlı ders kitabındaki başlıklar hayli ilginçtir: “İslam Dininde Akıl Her Şeyden Üstündür”, “Müslümanlıkta Saçma Şeylere İnanç Yoktur”, “Din İşleri, Dünya İşlerinden Ayrıdır”, “Müslümanlıkta Allah'la Kul Arasına Kimse Giremez”, “Müslüman Milletlerin İçinde En Kuvvetli Millet Türklerdir”, “Her Millet, Allah'a Kendi Dili ile Hitap Eder” (Gölpinarlı, 2005).

Yukarıdaki örneklere bakıldığında Cumhuriyet'in ilk yıllarında din derslerinde milli, akılcı, bilimsel, ilerlemeci ve hoşgörü tabanlı bir din anlayışının öne çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bu vurgular zamanla, örneğin ihtilal ve sıkıyönetim dönemlerinde daha da güçlenecek, varlığını günümüze dek koruyacaktır. Nitekim bu gün Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde din ve dünya işlerinin birbirinden ayrı olduğu, Türk milletinin üstünlük ve fazileti, hurafe ve batıl inançlarla mücadele etmenin gereği farklı öğrenme alanlarında, ünite ve konularda etraflıca ele alınmaktadır. Bu tür temalar, Cumhuriyet tarihi boyunca kamusal din derslerinin pozitif, rasyonel, ilerlemeci din anlayışını besleyen ana damarlar olarak iş görmeye devam edecektir.

Bilindiği üzere Türkiye’de din dersleri 1930lu yılların başından itibaren kademeli olarak ilk ve orta dereceli okullardan kaldırılmıştır. 1930 ve 1940lı yılların siyasetinin dine bakışı, pozitivist ve seküler dünya görüşünün öne çıkarılması, ulus devlet oluşturma süreci ve bu süreci koruma konusundaki hassasiyet ve refleksler, yaşanan pek çok sosyo-politik hadise, örneğin Şeyh Said İsyanı ve Menemen Olayı, 1949 yılına kadar devlet okullarında din derslerine yer verilmemesi sonucunu doğurmuştur. Bilhassa 1940’lı yıllar Türkiye’de kamusal din ve din eğitimi politikaları açısından halkın yoğun talep ve beklentilerinin oluşmaya başladığı, insanların Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne gelerek din eğitimi eksikliğinin yarattığı tahribatı milletvekillerine bizzat aktardığı yıllardır (Bkz. Banguoğlu, 1984, s. 97-99). Din eğitimi eksikliğinin yarattığı olumsuzluklar gerek parti guruplarında gerekse meclis toplantılarında yapılan tartışmalara da yansımıştır (CHP, 1948). Tüm bu sosyolojik gerekçelerin etkisi ışığında 1933 yılına kadar şehir ilkokullarında, 1939’a kadarsa köy ilkokullarında varlığını devam ettiren ve daha sonra kaldırılan din dersleri 1949 yılından itibaren yeniden tahkim edilmiştir (Kaymakcan, 1996; Öcal, 1998; Ayhan, 2014).

1949da ilkokullara, 1956da ortaokullara konan din derslerinin 1980 yılına dek statü ve yapı itibarıyla birçok değişim geçirmekle beraber, geleneksel ilmihal ağırlıklı yapısını ya da özgün ifadesiyle “İslam terbiyesi” hüviyetini önemli ölçüde koruduğu bilinmektedir. Ana hatlarıyla İslam’ı tanıtmaya ve öğretmeye üzerine kurgulanmış olan kamusal din derslerinde bir taraftan Müslüman çocuğun bilmesi gerekli olan temel dini bilgiler ilmihal ağırlıklı ve mezhepler üstü bir anlayışla öğretilmeye çalışılıyor, bir taraftansa temel vatandaşlık beklentileri ve “milli” hassasiyetler çerçevesinde bir din olarak İslam’dan yararlanma yoluna gidiliyordu. Okullara din derslerinin varlığı, yapı ve işleyişinin tartışıldığı yıllarda Milli Eğitim Bakanlığınca yayımlanan bir tebliğde, “din bilgileri dershanelerinde tatbik edilecek programlarla okutulacak kitapların İslam dininin mezhep ve tarikatler üstünde müşterek olan akidelerini anlatıp telkin eder mahiyette olmasına” dikkat edileceği ve “öğrenimin milli bütünlüğü bozucu mezhep görüşlerine dayanan ve vatandaşlar arasında münaferet duyguları uyandırabilecek bir mahiyet taşımamasına” son derece dikkat edileceği vurgulanmıştır (Bkz. Şeker, 2006). Bu dönemde, bilhassa din temelli bölünme ve ihtilaflara mahal vermemek, farklı din anlayışlarına mesafeli

durarak dinin özüne ulaşmaya ya da dinin aslını korumaya çalışmak, dinsel cehalet, hurafe ve batıl inançlarla mücadele etmek, dinin ilerleme ve gelişmeye mani olmadığını belirtmek, bu amaçla bilhassa ekonomik refahın geliştirilmesinde dini tonları kullanmak vb. temaların altını çizmek mümkündür.

Cumhuriyeti kuran iradenin mezhep taassubu veya mezhepçilikten kurtulabilmek için İslam'ı Kur'an eksenli anlama ve bu şekilde öğretime konu etme hassasiyeti çok partili dönem boyunca da güçlü şekilde varlığını koruyacaktır. Öyle ki Atatürk'ün, vaktiyle, dini görüşlerine sıkça başvurduğu, laik eğitim sisteminde Kur'an merkezli, mezhepler üstü din öğretiminin ilk örneği olan *İlm-i Hâl* isimli eseri Milli Eğitim tarafından birkaç kez basılıp daha sonra da ortaöğretim ve Öğretmen okullarında ders kitabı olarak okutulan Y. Ziya Yörükân, yazmış olduğu ders kitaplarında İslam diniyle ilgili bilgileri "hiç su katılmadık bir membadan" saf haliyle öğretmenin gereği üzerinde durmuştur. Ona göre saf İslam öğretiminden amaç, Müslümanlığı her türlü fikir ve münakaşanın üstünde, peygamber döneminde olduğu gibi tespit etmek, İslam dininin hayatı ve milli refahı teşvik edici, ilim ve fazileti, terakki ve tekâmülü emredici vasıflarını belirlemek ve Müslümanlık binasının temellerini bütün Müslümanlarca üzerinde ittifak edilen ve söz götürmez bir delil olan Kur'an ayetleriyle vererek din sahibinin çizdiği hatlar içinde göstermektir (Yörükân, 2001). Görüldüğü gibi terakki ve tekâmülcü, milli refahı geliştirici, geleneksel birikimden ziyade ilk dönem İslam tecrübesini öne çıkaran saf bir din anlayışı öne çıkarılmaktadır. Tabiatıyla bu dönemde, 1950 öncesinde olduğu gibi dinden anlaşılan İslam'dır ve o "kitap sahibi olan ve olmayan diğer dinler arasında malik olduğu yüksek vasıflar dolayısıyla üstün bir durumdadır" (Örn. bkz. Aksan ve Rona, 1963, s. 43 vd.). 1960 ve 1970li yıllarda hazırlanan din ve ahlak dersi kitaplarında bu anlayışın izlerini görmek mümkündür

Bilindiği gibi 1967'de lise kademesine seçmeli din dersleri konulmuş, 1974'de yine aynı kademe için zorunlu ahlâk dersi getirilmiştir. Bu dönemde iktidarda bulunan siyasi partiler eğitim politikasında, öğretim programları ve ders kitaplarında radikal değişiklikler yapmamıştır (Akça, 2007, s. 41). Bununla birlikte yaşanan toplumsal hadiselerin de etkisiyle, dönemin genel eğitim politikalarında milli karakteri güçlü bir din ve ahlak eğitimi söylemin öne çıkarılmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır (Maarif Vekâleti, 1956; 1957; 1962). Öyle ki eğitimin farklı alanlarında Türk-İslam sentezi bağlamında, Türklerin kendi geçmişleriyle İslamiyet'i ilişkilendirerek birlik beraberlik vurgusu güçlendirilmeye, bu yönde çeşitli dini ve ahlaki temalardan yararlanılmaya çalışılmıştır (Örn. bkz. Okutan, 1959; Cankat, 1976). Nitekim 1973 yılında çıkarılan Milli Eğitim Temel Kanunu'ndaki *milli ve manevi değerlerin* benimsetilmesine yönelik vurgular sözü edilen dönemin sosyokültürel atmosferi içerisinde geliştirilecektir. Özellikle 70'li yıllardan itibaren iktidara gelen milliyetçi hükümetler eliyle güçlü bir milli kültür hareketine girilerek bilhassa müfredat programlarında, milli kültüre uymayan bölümler değiştirilmeye, Türk milletinin ilme ve insanlığa yaptığı hizmetler daha güçlü şekilde öne çıkarılmaya, milli bir kültür siyaseti takip edilerek çeşitli milli-manevi-ahlaki değerler etrafında milli bütünlük güçlendirilmeye çalışılmıştır (Duran, 1978). Bu dönemin din dersleri üzerindeki en önemli etkisi İslam ve Türklük temalarının müfredatta daha güçlü ve farklı yapısal unsurlar üzerinden ele alınmasıdır. Nitekim oldukça çalkantılı geçen 1970'li yıllarda hazırlanan din dersi programlarında "Milli benliğimize dayalı din ve millet şuuru vermek" amacıyla Türk gelenekleri, Milli değerlere saygı, Türk-İslam ahlakı, Türklerde demokrasi anlayışı" gibi konulara daha geniş yer verilmiştir (Merter ve Kartal, 2013, s. 21-22). Özellikle İslam'ı milli bir anlayış içerisinde kavrama, yorumlama ve öğretime konu etme yaklaşımı günümüze dek süren önemli bir olgu haline gelecektir.

Diğer taraftan, 1960 ve 70li yıllar, Türk siyasetinde askeri müdahalelerin gözlenmeye başlandığı yıllardır. 1960 Anayasasının estirdiği özgürlük havasından aldığı güçle farklı anlayış ve ideolojiler, değişik siyasî partiler etrafında örgütlenmeye başlamış, bu süreçte sağ sol siyasî eğilimler belirginleşmiş, fikir ayrılıkları ortaya çıkmış, laiklik kavramı üzerinde farklı yorum ve tartışmalar yapılmıştır (Çelik, 2008, s. 75). Dahası bu yıllar hükümetlerin koalisyonlar eliyle ve kimi zaman askeri baskıların kışkırtıcılığıyla değiştiği, sıkça yeniden kurulup yıkıldığı, partilerin kapatıldığı, uzun soluklu kamu politikalarından ziyade gününbirlik, kırılğan veya kısa vadeli popüler siyasî adımların atıldığı yıllardır. Bu siyasal belirsizliğe yaşanan birçok tatsız hadise de eklenmiş ve irtica kavramı etrafında oluşturulan gündemler kamuoyunu önemli ölçüde meşgul etmiştir. Bilhassa 12 Eylül öncesinde yaşanan kimi hadiselerin, farklı guruplar arasındaki siyasal-ideolojik çekişmelerin, öğrenci, memur ve işçi gurupları arasındaki sürtüşmelerin ivme kazanması, benzer sürtüşmelerin bir tür Alevi-Sünnî çatışmasına dönüşebileceği endişelerine yol açması bölünme, laiklik ve irtica gibi kavramlar etrafında yorumlanmış ve arkasından 1980 askeri müdahalesi gelmiştir (Örnekler için bkz. Birand, Dündar ve Çaplı 2004, s. 151-172). Oldukça çalkantılı geçen 1970'li yıllarda hazırlanan programlarda "Millî benliğimize dayalı din ve millet şuuru vermek" amacıyla Türk gelenekleri, millî değerlere saygı, Türk-İslam ahlakı, Türklerde demokrasi anlayışı" gibi konulara daha geniş yer verilmiştir (Merter ve Kartal, 2013, s. 21-22).

Askeri darbe sonrasında hazırlanan yeni Anayasanın 24. maddesi uyarınca, din dersleri gözden geçirilerek zorunlu ahlak dersleriyle birleştirilmiş, ilk ve orta dereceli okullarda "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" adıyla zorunlu hale getirilmiştir. Bu yıllardan itibaren, Millî birlik beraberlik, toplumu hurafe ve batıl inançlardan arındırmak, dinin akıl ve mantığa uygun olduğu ve ilerlemeye mani olmadığı gibi temalara ilaveten Atatürkçülük ve laiklikle ilgili vurguların daha güçlü şekilde işlenmeye başlandığı görülür. Bununla birlikte 1980 sonrasında bahsi edilen dersin amaç ve muhtevasını, bilhassa program ve ders kitapları cihetiyle etkileyen ve dersin zorunlu hale gelmesini tetikleyen en önemli nedenlerin başında 1980 öncesi dönemin içinde bulunduğu sosyokültürel ve politik atmosferdir. Özellikle dine yaklaşımda belirginleşen iki aşırı uç, dinin ama büyük ölçüde İslâm'ın sağlıklı şekilde yaşanmasını ve anlaşılmasını engellemekteydi. Konuyla ilgili olarak verdiği bir röportajda Atay düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: "İhtiyacımız olan çözüm, dini yanlış anlayan iki menfi zihniyetin dışında, fikir düşmanlığından uzak, saf, temiz, gerçek dinin öğretilmesidir. İslâm dini, bin kusur yıldır, Türk Milletinin kültürünü, tarihini ve medeniyetini oluşturmuş, onları kaynaştırmış ve perçinlemiştir. Böyle bir kültürden habersiz, boşlukta yetişen gençlik, her türlü akıma açık olmakta, yabancı inanç ve ideolojilere bağlanarak Türk Milletini parçalamaya, Türk Milletini yıkmaya kadar gidebilmektedir. Bir milletin, çocuklarına kültürünü bütünüyle okutması bir ihtiyaçtır" (Günaydın, 2009, s. 295). Anlaşıldığı kadarıyla yeni süreçte zorunlu din dersleriyle gençler, içinde buldukları ilmi ve fikri ihtilaflardan, sosyokültürel, bilhassa da din kaynaklı bölünme ve ayrılıklardan arındırılmaya çalışılacaktır. Bunun için öğretim programı ve ders kitaplarındaki din anlayışı farklı bir kompozisyonla ele alınmış, özellikle Atatürk ve Atatürkçü din anlayışı daha belirgin hale getirilmiştir.

1982 yılında hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programında genel olarak Atatürkçülük ile ilgili konuların ünite ve konular içine dağıtılmış, dahası lise 3. sınıf düzeyine "Atatürk ve Dinimiz" isimli müstakil bir ünite de eklenmiştir. Ardından Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 8. 5. 1986 tarih ve 16 sayılı kararı uyarınca "Atatürkçü nesiller yetiştirmek amacı ile ve inkılâplarının sistemli ve düzenli bir şekilde verilmesini sağlamak üzere" Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programları ve ders kitaplarına Atatürkçülük ile ilgili konuların işlevsel hale getirilmesi kararlaştırılmıştır (MEB, 1986, s. 201). İslam içi

farklılıklara, içinde bulunulan siyasal ve sosyokültürel konjonktür gereği belli bir mesafede durup mezhepler üstü ilke ve değerleri öne çıkarma, bu değerleri Atatürkçü din anlayışı ve Türk Milleti vurgusundan ilhamla yapılandırılan bir milli ve manevi değerler kompozisyonu etrafında, Milli birlik ve beraberlik mefkuresinin yapı taşlarına dönüştürerek toplumsal birlik beraberliğe katkı sağlamaya çalışma anlayışı, Türkiye’de bu gün de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ana dayanaklarından birini oluşturmaktadır.

Bununla beraber dersin sadece milli bir kontekste, İslam eksenli bir din ve muhteva anlayışıyla yürüyemeyeceği özellikle 90’lı yıllardan itibaren anlaşılmaya başlanmıştır. Nitekim genişleyen uluslararası ilişkiler özellikle Avrupa Birliği süreci, artan ticaret hacmi ve küresel insani hareketlilik, hızlı şehirleşme ve büyük kentlerde bir arada yaşama koşullarının değişmesi, din ve dindarlığa ilişkin göstergelerin farklılaşmaya ve çeşitlenmeye başlaması Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin niteliğini de sorgular hale getirmiştir. Bilhassa din ve eğitim alanları ile din eğitimi bilimi araştırmalarından elde edilen veriler farklı din, inanç mezhepleri kuşatma ve çeşitliliğe daha fazla duyarlı olma noktasında sözü edilen dersi değişime zorlamıştır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatı, 2000’li yılların başından itibaren geliştirilmeye çalışılan “Ankara Modeli” çerçevesinde daha modern bir perspektifle ele alınmaya çalışılmıştır. Farklı din anlayışları, bilhassa mezhepler arası farklılıklar noktasında esneklik, dinamizm ve değişime duyarlılığıyla dikkati çeken yeni program ve ders kitapları hazırlanmıştır (MEB, 2002). Programların niçin esnek bir çerçevede hazırlandığı anlatan aşağıdaki ifadelerde de görüleceği üzere küreselleşme ve değişen toplumsal manzara din derslerini etkilemiştir. “Türkiye büyük bir devlettir. Doğusundan Batısına, Güneyinden Kuzeyine birçok yaşayış ve anlayış zenginlikleri bulunmaktadır. Bu zenginlikler, aynı konularda farklı öğrenme ihtiyaçlarını getirebilmektedir. En azından bu ihtiyaçların aciliyeti ve yoğunluğu farklılaşabilmektedir. İşte esnek program anlayışı, bu farklılaşmalara göre öğretim yapılabilmesine imkân tanıyacaktır. Çerçeve ise, farklılıklara takılıp kalarak işin özünden sapmayı önleyecektir... Bütün okullardaki İmam-Hatip Meslek ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretiminin aynı muhteva ve süreçleri aynı yoğunlukta ve yeğinlikte işlemelerini beklememek gerekir” (Doğan ve Altaş, s. 2004). Bu anlayışın ışığında müfredatta bilhassa İslam dışı dinlere ve İslam içi farklı görüşlere ayrılan yer artmaya başlamış, İslam ve onun belli bir görüşünü esas alan doktriner nitelik hafiflemiş, İslam içi farklı görüşler, mezhep ve din anlayışları objektif ve tarafsız bir dille program ve ders kitaplarında yer bulmaya başlamıştır (MEB, 2010). Yine bu yeni anlayış doğrultusunda ders kitaplarında, dini daha dışarıdan tanımlamaya, anlamaya çalışma ve farklı din ve din anlayışlarını objektif ve bilimsel bir perspektifle öğretime konu etme yaklaşımının güçlenmeye başladığı da görülmüştür. Bununla beraber son yıllarda gerek yurt içi gerekse yurt dışı kaynaklı pek çok eleştiride dersin daha objektif, nesnel, tarafsız ve kapsayıcı olması gerektiği de dile getirilmektedir (Örn. bkz. Kaymakcan, 2007).

Kısaca özetlemek gerekirse, Cumhuriyet’in ilk yıllarından bu yana farklı ad ve statüler altında devlet okullarında yer verilen din derslerinin (bu günkü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin) gelişiminde üç farklı dini eğilim ya da din anlayışı bulunduğu söylenebilir. Dönemin sosyo-politik ortamını da yansıtan bu anlayışlar, aynı zamandan devletin dinden yararlanma biçimini yansıtmaktadır. Devlet, Cumhuriyet’in ilk yıllarında kendi laik, bireyci, rasyonel, bilimci vb. duyarlılıkları geliştirmek amacıyla ve laiklik anlayışıyla uyumlu olacak şekilde, 1950lerden itibaren halkın karşı karşıya kaldığı dinsel cehaleti gidermek, din kaynaklı sorunların üstesinden gelmek, özellikle dinin farklı toplumsal guruplar elinde kullanılabilcek bir aygıt olmasının engellemek, 1980 sonrasındaysa milli birlik beraberliği güçlendirmek adına dinden yararlanmaya çalışmıştır. Elbette burada din anlayışı önemli ölçüde İslam’ın anlaşılması

bağlamında şekillenmiştir. 2000'li yıllardan itibaren küreselleşme ve modern bilgi toplumuna yönelik beklentileri karşılama motivasyonlarıyla dinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Burada ise dine daha kapsayıcı ve dışarıdan bir bakışla yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmanın temel problemi "mevcut ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında nasıl bir din anlayışı vardır?" sorusudur. Araştırmada bu amaçla yukarıdaki din anlayışlarının mevcut Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarındaki izleri sürülmeye çalışılacaktır.

Yöntem

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarındaki din anlayışlarını ele alan bu araştırmada yöntem olarak metinsel söylem analizi kullanılmıştır. Metinsel söylem analizi, incelenen metinlerde saklı olan, ilk bakışta kendini ele vermeyen anlam ya da anlam öbeklerini, söylemleri ortaya koymayı amaçlayan bir nitel araştırma yöntemidir. Söylem analizinde araştırmanın datasını oluşturan metinler, araştırmanın probleminden hareketle oluşturulan belli tema ve kategorilere göre tasnif edilir ve fişlenir. Elde edilen fişler, ait oldukları tema ve kategoriler bağlamında aralarındaki yapısal anlam ilişkileri de gözetlenerek, sistematik şekilde yorumlanır (Punch, 2005; Bilgin, 2006; Neuman, 2008). Bu araştırmada 2012-2013 eğitim öğretim yılında ortaöğretim düzeyinde okutulan ve Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın internet sitesinde erişime açılan dokuz adet Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabı incelenmiştir. İncelemeye konu edilen her bir ders kitabı önce Nvivo 10 programına aktarılmıştır. Ardından ders kitaplarının metni (paragraf, cümle ve sözcük itibarıyla) araştırma problemi çerçevesinde öne çıkarılan farklı din anlayışlarıyla ilişkisine göre tasnif edilerek fişlenmiştir. Her bir din temasını yansıtan en iyi örnekler bir araya getirilerek belli bir yapısal bütünlük içerisinde organize edilmiş ve Türkiye'de din eğitimi politikaları çerçevesinde yorumlanmıştır.

DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERS KİTAPLARINDA DİN ANLAYIŞI

A. Dini "İslam" Eksenli Anlama

Bu gün Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi müfredatına, bilhassa da ders kitaplarına bakıldığında dinden "doğal olarak" İslam'ın anlaşıldığını gösteren pek çok ögeye rastlamak mümkündür. Nitekim Türkiye'de kamusal din derslerinin en temel/genel amacı Müslüman çocuklara İslam dinini öğretmektir. Elbette bu İslam öğretimi Osmanlı dönemi ve öncesinin geleneksel dini eğitim birikiminden, bilhassa Küttap/mektep tabanlı ilmihal öğretiminden etkilenmiştir. Bilindiği gibi geleneksel ilmihal öğretimi ana hatlarıyla belli bir dinin dindarını yetiştirmeyi amaçlayan, yöntem ve üslup olarak normatif ve benimsetici, muhteva olarak söz konusu dinin gündelik hayat pratiğini yönetmeye odaklı, konu merkezli bir din eğitimi anlayışıdır. Bu anlayışın din eğitimi bilimi literatüründe doktriner yaklaşıma karşılık geldiği bilinmektedir. Geleneksel ilmihal tabanlı ya da doktriner din eğitimi uygulamalarında öğretmen ve öğrenci aynı dine mensup olduğundan dersin üslubu da o dine inananları hedef alan, içeriden temsil odaklı belli bir "biz" söylemine sahiptir. Bu söylem öğretmen, öğrenci ve konu arasında organik bir bütünlük kurarak belli bir biz bilinci, dolayısıyla ortak bir kimlik inşa etmeye çalışır. Belli bir din ya da inancı merkeze aldığı için farklılıklara belli bir eksenden bakar; biz söylemini çoğu zaman bir din/inanç ve bu dinin/inancın taşıyıcısı olan belli bir etnik ya da kültürel unsurla ilişkilendirdiğinden genel olarak dışlayıcı bir karaktere sahiptir.

Türkiye'de kamusal din derslerinin omurgasını önemli ölçüde "Müslüman çocuğun bilmesi gereken temel dini bilgiler" oluşturmuştur. Bu ağırlık din derslerinin hem muhtevasına hem de muhtevanın sunulmuş biçimine, dolayısıyla ders kitaplarının dil ve anlatımına yansımıştır. Aşağıda da ele alınacağı üzere bu gün Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde dinin sunulmuş üslubunu yansıtan birkaç anlatım biçimi bulunmaktadır. Bunların en önde geleni, dini içeriden, biz diliyle sunmaya çalışan söylem biçimidir. Din derslerinin geleneksel

tavrına da karşılık gelen bu din anlayışı, dini İslam bağlamında “dinimiz İslam” olarak anlar ve “dinimiz”, “kutsal kitabımız”, “peygamberimiz” gibi ifadelerle dışa yansır. Bu anlayış dine gönderme yapan pek çok ifade, yazarların bilinçaltında saklı duran “doğal olarak İslam” kabulünden ilham alır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde büyük ölçüde İslam öğretiminin yapıldığı “İnanç”, “İbadet”, “Hz. Muhammed” gibi öğrenme alanlarında değil, aynı zamanda “Din ve laiklik”, “Ahlak ve değerler”, “Vahiy ve akıl” gibi öğrenme alanlarında da sıkça karşımıza çıkan bu din söyleminde din, çoğunlukla bir “ilahî kurallar bütünü” olarak, “insanları akıl ve iradeleri ile dünyada iyiliğe, ahirette ise mutluluğa götürmeyi amaçlayan bir yol” (Türkan, Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 12) olarak anlaşılır. Aslında bu anlaşılma biçimi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim programında İslam dininin tanımı olarak verilmiş olan “Allah tarafından akıl sahibi insanları kendi iradeleriyle mutluluğa ulaştırmak için gönderilen kurallar bütünü” (MEBDÖGM, 2010, s. 18) ifadesiyle önemli ölçüde örtüşmektedir.

Dinden “doğal olarak” İslam’ı anlama tavrı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabı yazarlarını dinle ilgili genel olguları açıklarken, özellikle dini olguları İslam ekseninde ele alırken zorlamaktadır. Nitekim ders kitaplarında dinle ilgili olan “inanç”, “ibadet” gibi genel nitelikli kavramlar sözlük karşılıkları verilerek tanımlanmakta ancak İslam ekseninde açıklanmaktadır. Buna göre örneğin ibadet kavramının, sözlükte “boyun eğme, itaat etme, saygı duyma, kulluk etme ve tapma” gibi anlamlara geldiği, ibadetin, “kulun inandığı ve bağlandığı yüce varlığa karşı kulluk borcunu yerine getirmesi ve onunla manevi bir bağ kurmaya çalışması” olduğu vurgulandıktan sonra ibadet denilince “öncelikle namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmek gibi farz ibadetler”in akla geldiği ve bu ibadetlerin yapılmasının zorunlu olduğu vurgulanır (Türkan, Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 22). Görüldüğü gibi dinden İslam dinini anlayan kavrayış, genel olguları İslami bir ekseninde açıklamaya çalışmaktadır. Ancak burada bir takım sorunlar bulunmaktadır.

Genel dini olguları belli bir din etrafında (belli bir dine göre) indirgeyerek açıklamaya çalışmak Türkiye’nin sosyolojik konjonktürünün ürettiği bir durumdur ve bir dereceye kadar anlaşılabilir. Ancak din, ibadet gibi genel kavramları belli bir din veya inanç çerçevesinde açıklarken ifade ve anlatım tarzı büyük önem taşımaktadır. Burada ifadelerin belli kayıtlarla oluşturulması ve yapılan atıf veya göndermelerin açık şekilde verilmesi gerekmektedir. Nitekim kimi ders kitaplarında bu tarz anlatımlar bulunmaktadır. Örneğin ibadetler konusu işlenirken kimi zaman “İslam dininde ibadet denilince öncelikle namaz...”, “Kur’an-ı Kerim’de yerine getirilmesi emredilen...” benzeri kayıtlara yer verilebilmektedir (Örn. bkz. Genç, 2012, s. 24-26). Tüm bu örnekler genel din olgusunu İslam ekseninde anlamaya ve açıklamaya çalışan anlayışın, önemli bir üslup sorunu olduğunu ve kendi içerisinde de belli bir tutarlılığının olmadığını göstermektedir. Bu tutarsızlık terimlerin sözlük ve ıstılah anlamları dolayımında oluşan farklılaşmanın ötesinde bir anlayış ya da yaklaşım sorunu olduğu için problemlidir.

Genel dini olguları hususi bir din (İslam) bağlamında açıklama niteliğiyle öne çıkan yukarıdaki din anlayışının en önemli problemi yanlılık ya da indirgemeciliktir. Burada indirgemecilikten kasıt söz gelimi insan olgusunu bütün yönlerini hesaba katarak genel bir kavram olarak değil de inanan varlık, mümin, dindar ya da Müslüman olarak tek yanlı anlamaktır. Dolayısıyla insandan kasıt inanan insan, mümin ya da dindar olunca şu tarz ifadeler de kaçınılmaz olmaktadır: “İnsan her zaman yüce ve kudretli bir varlığa güvenme, ona sığınma ve ondan yardım dileme ihtiyacı hisseder. Bu sığınma ve güvenme duygusu ise din ile karşılır” (Türkan, Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 12). Bu indirgemeci tavrın ders kitaplarındaki en aşırı örneği şöyledir: “İnanç, düşüncesi, görüşü ne olursa olsun çaresiz kaldığı durumlarda insanlar genellikle Yüce Allah’a sığınır, ondan yardım isterler” (Genç, 2012,

s. 12). Görüldüğü gibi inanç, ibadet gibi kavramlar nasıl daraltılmış bir çerçevede ele alınmışsa, benzer biçimde insan da dini bir varlığa indirgenmektedir. Buradaki temel sorun gerek insan, gerekse evren ve var oluşun tek biçimli tasavvur edilerek insana, evrene ve var oluşa dair başka açıklama biçimlerini göz ardı edilmiş olmasıdır. Zira yazarlara göre “hayat amaçsız değildir” ve “insanın dünya hayatındaki asıl sorumluluğu, Allah’a kulluk görevini yerine getirmektir” (Demirtaş, 2012, s. 9-11).

Bir dine bağlılıkla anlam kazanan yukarıdaki gönderimlerin herhangi bir kayıt konmadan, genel ifadelerle üstelik “her zaman” gibi niteliklemlerle genel-geçer olgularmış gibi düşünülmesi sorunu daha da büyütülmektedir. Bu durum esasında sözü edilen din söyleminin güçlü normatif ve doktriner karakterinden gelmektedir. Burada varlık ve oluşla ilgili genel olguların sunumunda yegâne izah biçimi olarak algılandığı için din, dışarıdan, objektif ve yansız bir gözle değil, belli fonksiyonlarına atıfla özcü bir bakış açısıyla ele alınır. Buna göre din, “hayatımıza anlam katan değerlerden en önemlisi” (Türkan, Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 99); “maddi ve manevi her türlü sıkıntıya karşı insanın direncini artıran; insanın, “günlük hayatında karşılaştığı yalnızlık, çaresizlik, korku, üzüntü, hastalık, musibet ve felaketler karşısında yegâne teselli kaynağı olarak” gördüğü (Türkan, Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 14) bir şeydir. Esasında dini bu şekilde ele almanın, yani ona normatif bir perspektifle yaklaşmanın ve onu yüceltmenin Türkiye’deki kamusal din derslerinin tarihsel gelişiminde pratik bir karşılığı da yok değildir. Anlaşıldığı kadarıyla toplumsal yapıyı din/İslam eliyle düzenleme/düzeltilme ve ıslah etme, gençleri zararlı akımlardan, hurafe ve batıl inançlardan, taassup ve mezhepçilik gibi aşırılıklardan korunmak için dinin salt betimsel ve tarafsız bir resmini sunmak yeterli olmamaktadır.

Burada temel olarak dinin öğütlerinden yararlanılarak, gençleri toplumsal tehlikelerden koruma amacı güdülmektedir. Bu amaçla örneğin “İnanç” öğrenme alanında vahye dayanmayan inanç biçimlerinin “tehlikelerine” dikkat çekilerek, vahye dayanmayan bazı inanç biçimleri ve düşünce akımlarının, “ruhsal bunalım”, “ahlaki çöküntü”, “yozlaşma”, “sosyal ve kültürel dokudaki zedelenme”, “millî ve manevi duygulara yabancılaşma” gibi bir takım olumsuzluklara davetiye çıkararak toplumu olumsuz etkileyebileceğine dikkat çekilir (Türkan, Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 19). Zira bunlar toplumda yanlış, dayanaksız, hatta zaman zaman topluma zarar veren uygulama ve inanışların ortaya çıkıp yaygınlaşmasına neden olmakta böylece insanlar hurafelere, batıl inançlara, zararlı akımlara yönelmektedir (Genç, 2012, s. 19). Esasında yanlış anlaşılmaya müsait, toplumdaki bazı kesimleri dışlayıcı bir dinamik barındıran, genellenabilirliği tartışılır bu tür değerlendirmelerin yukarıdaki normatif tavırdan beslendiğini söylemek mümkündür. Toplumun bir kesimini korumak için diğer kesimlerini, örneğin inanmayan kimseleri hedef göstermek doğru bir yaklaşım değildir.

Bu anlayış geleneksel ilmihalci din eğitiminin benimsetme esaslı nasihatçi üslubuna oldukça yakındır. Bunu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında kimi konular işlendikten sonra bolca tekrarlanan çeşitli nasihat veya tavsiyelerden anlamak da mümkündür. Örneğin “biz de kardeşlerimizi, arkadaşlarımızı, dostlarımızı ve diğer insanları bağışlama erdemini gösterelim, yaşadığımız çevrede hata ve kusurları örtmeye çalışalım”, “bütün varlıklara ve özellikle insanlara sevgiyle yaklaşalım” (Demirtaş, 2012, s. 42 – 44), “dinimizin temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’i anlamaya, ondaki ilahî ilke, emir, öğütleri öğrenmeye önem vermeli, bunun için de Kur’an’ın Türkçe meal ve tefsirlerini okumayı ilke edinmeliyiz” (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 85) “beden temizliğine önem veren insanın giysi, mekân ve çevre temizliğine de önem vermesi gerektiğini unutmamalı” (Genç, 2012, s. 36). Öğüt ve nasihate dayalı din eğitimi anlayışını yansıtan bu tür ifadelerde pek çok dil ve anlatım yanlışına rastlamak da mümkündür. Örneğin bağışlamanın hata ve kusurları görmezden gelmeyle

ilişkilendirilmesi, dininin temel kaynağını tanımak için Kur'an'ın orijinal halini değil de mealini okumanın salık verilmesi üstelik bunun bir ilke haline getirilmesinin istenmesi gibi... Her ne kadar lise düzeyindeki öğrencilerin Kur'an'ı orijinalinden anlayabilmesinin güç olduğu düşünülse dahi, meal okumanın dini öğrenmenin bir ilkesi olduğu tartışmaya açıktır.

Bütün bunlara karşın, dini normatif ve "İslam" eksenli kavrayan anlayışın son yıllarda İslam içi farklılıkları kuşatma yönünde belli bir değişim seyri içerisinde olduğu ve daha kapsayıcı bir yöne doğru evrildiği anlaşılmaktadır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında, "İnanç", "İbadet" gibi öğrenme alanında bulunan çeşitli konuların ele alınışında bu durumu örnekleyen bilgiler bulmak mümkündür. Örneğin bir 10. sınıf ders kitabında "Dua" konusunda genel bilgiler verildikten sonra Alevilik-Bektaşilikteki dua anlayışı "gülbenk" konusu üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır (Bkz. Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 19). Yine "İbadet" öğrenme alanında yer alan oruç bahsinde genel bilgiler verildikten sonra Alevi-Bektaşi geleneğinde de oldukça önemsenen Muharrem ayının öneminden bahsedilmekte ve muharrem orucu açıklanmaktadır (Bkz. Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 49). Aynı şekilde Hz. Muhammed öğrenme alanı kapsamında Hz. Muhammed'in örnekliliği ele alınırken Ehl-i Beyt kavramına değinilmiş ve "Kültürümüzde ehl-i beyte duyulan sevgi" etraflıca incelenmiştir (Kabakçı, 2012, s. 47 vd.). Diğer yandan ders kitaplarında "temel inanç esasları" bahsinde "İslam dininin" inanç esaslarının anlatıldığı, bunların da büyük ölçüde "ayet ve hadislerde açıklanmış olduğu şekliyle" işlenmeye çalışıldığı görülmektedir (Örneğin bkz. Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 25). Nitekim ders kitaplarında temel İslam inanç esaslarının ele alındığı konularda verilen atıfların tamamına yakını ayet ve hadislerden oluşmaktadır (Örneğin bkz. Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 25-37). Dolayısıyla "Adalet", "İmamet" gibi Alevilik-Bektaşilikte öne çıkarılan esasların ders kitaplarında "İslam inanç esasları" kapsamında ele alınması zor görünmektedir.

Dini, yukarıda ana hatlarıyla özetlenen şekliyle kavrayan normatif anlayışın pek çok açıdan eleştirildiği bilinmektedir. Bunların başında bu anlayışın toplumdaki tüm inanç biçimlerini kuşatmadığı ya da belli kesimleri dışladığı yönündeki eleştiri gelmektedir. Bilindiği gibi bu anlayış 'biz'i bütünüyle Müslümanlara indirgeyerek, Türk milletinin aynı dine mensup olduğunu varsayar ve farklı inançları biz söyleminin dışında bırakır. Öte yandan İslam içi farklılıklara duyarlılık Öğretim programı ve ders kitapları cihetiyle gittikçe artmakla birlikte, bu görüşlerin ele alınışındaki soğuk, dışarıdan ve salt bilgi eksenli anlatım önemli bir sınırlılık oluşturmaktadır. Ne var ki bu eleştiriler kamusal din derslerinin milli birlik beraberlik noktasındaki toplumsal işlevini göz ardı etmeyi gerektirmemektedir. Bu anlamda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında farklı düşünce ve davranışlara hoşgörülle bakmanın, değişik fikirlere değer vermek ve onları toleransla karşılamanın toplum bireylerinin birbirleriyle barış ve huzur içinde yaşamalarına katkı sağlayacağı vurgulanmakta; birlikte yaşama ve hoşgörü kültürü noktasında İslam dinine, bilhassa da tasavvuf düşüncesine örneğin Muhiddin İbn Arabî, Hakîm Timizi, İmam Rabbanî, Ahmet Yesevi, Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli vb. şahsiyetlere bolca atıf yapılmakta ve hoşgörü ve birlikte yaşama kültürü güçlendirilmeye çalışılmaktadır (Örn. bkz. Demirtaş, 2012, s. 93-95). Tüm bunlar İslam eksenli din söyleminin barışçıl ve toplumu bir arada tutmaya dönük dinamiğini ortaya çıkarması bakımından anlamlıdır.

B. Dini Laik Bir Zeminde Anlama

Türkiye'de belli bir resmi din olarak İslam anlayışının devlet eliyle korunarak kamusal din hizmeti marifetiyle topluma ve genç kuşaklara aktarıldığı bilinmektedir. Bu faaliyetlerin temelleri önemli ölçüde kamusal din eğitimi süreçlerinde atılmıştır/atılmaktadır. Bu bağlamda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde, hemen bütünüyle Atatürk'ün din anlayışı temelinde

ve ondan yapılan bolca ve uzun denebilecek alıntılarla açıklanmaya çalışılan bir din anlayışı bulunmaktadır. Bugün “Din ve Laiklik” öğrenme alanında, söz gelimi 10. sınıfta “Atatürk ve Din” başlıklı ünite de onun din anlayışı tanıtılmakta, hususen onun İslam dinine bakışına, dinin önemine, gerekliliğine ve dini taassuba dair görüşlerine yer verilmektedir (Örn. bkz. Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 114 vd.). Sözü edilen öğrenme alanında Atatürk’ün dine bakışını açıklayan bazı konu başlıkları şöyledir: “Atatürk’e göre din vazgeçilmez bir kurumdur”, “Atatürk dinin yozlaştırılmasına karşıdır”; “Atatürk’ün okulda din öğretimine verdiği önem”, “Atatürk’ün din bilginlerine verdiği değer” (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 115, 117; Demirtaş, 2012, s. 113-120). Görüldüğü gibi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde dinin sahit şekilde anlaşılması ve öğretilmesine dönük çabalara değinilerek, bizzat Atatürk’e referansla din ve okulda din eğitimi önemsenmektedir.

Türkiye’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine şekil veren önemli dayanaklardan birisi laiklik ve laiklik bağlamında şekillenen resmi din söylemidir. Bu söylemin en önemli özelliği genel olarak dini, özelde ise İslam dinini kontrol altında tutarak belli sınırlar dâhilinde laik yaşamla uyumlu olacak şekilde yönetmektir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatında, bilhassa Din ve Laiklik öğrenme alanının amaç ve muhteva olarak böyle bir işlev gördüğü söylenebilir. Bu öğrenme alanında, daha önce açıklanmaya çalışılan din söyleminden farklı olmakla birlikte normativite bakımından ona benzeyen, genellikle belli bir otoriteyle temellendirilmiş, görece daha farklı bir din söylemi bulunmaktadır. Bahsi edilen öğrenme alanında açık bir din ve İslam tanımı bulunmamakla birlikte, belli nitelikleri bilinçli olarak öne çıkarılan bir dini tavrın olduğu görülmektedir. Aşağıda ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında, bilhassa sözü edilen öğrenme alanında öne çıkarılan bu tavır daha detaylıca ele alınmaya çalışılacaktır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında, özellikle Din ve Laiklik öğrenme alanında verilen bilgiler detaylıca incelendiğinde, dinin genel olarak “ilerleme” fikrine ters düşmeyecek şekilde, “akıl” ve “bilime” dayalı, rasyonel bir olgu olarak anlaşıldığı görülmektedir (Bkz. Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 116; Demirtaş, 2012: 114). Akıl, bilimsellik ve ilerleme vurguları bilindiği gibi Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana Türk Milli Eğitim siyasetinin ana dinamiklerinin başında gelmektedir. Din derslerinde yer alan, dinin ilerlemeye mani olmadığı yönlü vurgular, temelde Osmanlı’nın toplumsal ve ekonomik açıdan geri kalmışlığının dinle olan ilişkisine gönderme yaparak bir nevi İslam’ın veya onun yanlış anlaşılma, yaşanma biçiminin ekonomik, siyasal, askeri ve bilimsel gerilemeyle ilişkisinden yola çıkarak yeni devlette dine biçilen role ilişkin belli imalarda bulunur. Anlaşıldığı kadarıyla yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde ekonomik, toplumsal, bilimsel vb. kalkınma için dine bilhassa da İslam dinine önemli bir görev yüklenecektir. Kalkınma ve ilerlemede devlet eliyle İslam dininin toplum üzerindeki gücünden yararlanılacaktır. Ancak bunun için İslam’ın geleneksel yaşamışlığıyla mücadele etmek, onu akli ve bilimsel bir çizgiye taşımak ve ilerlemeci bir anlayışla yeniden yorumlamak gerekmektedir.

“İlerlemeci”, “rasyonel” ve “bilimsel” din anlayışının en önemli özelliklerinin başında dinde tarihsel süreçte ortaya çıkan hemen her şeye karşı belli bir soğukluk veya mesafede durma, buna karşın saf dine veya öze ulaşmaya çalışma inanç ve gayreti gelmektedir. Bu öze ulaşma arayışının izlerini bu günkü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında bulmak mümkündür. Meselenin özeti, ders kitaplarına göre, kısaca şöyledir: Atatürk, İslam adına yüzyıllar boyunca oluşmuş kişisel ve yerel yorumlardan çok, dinin özüne önem vermiştir. O, “saf dini” gölgeleyen hurafeleri, batıl inanışlarla örülü anlayışı eleştirmiş ve “dinin hurafelerden arındırılarak tertemiz kılınmasının gerektiğine işaret etmiş”; bilhassa “din ile dinin yorumu ve uygulanış biçimi arasındaki ayrıma dikkat çekerek din ile tarih içerisinde

ortaya çıkmış, zaman içinde şartlara göre oluşan dinî yorumların birbirine karıştırılmaması gerektiğini vurgulayarak, tarihî uygulamalardaki yanlışlıkların düzeltilmesi hususu üzerinde önemle durmuştur” (Akgül ve diğerleri, 2012, s. 84). Görüldüğü gibi burada İslam adına yüzyıllar boyunca oluşmuş kişisel ve yerel yorumlar din-din anlayışı ayrımı temelinde, dinin hurafelerden yani saf dine gölge oluşturan anlayışlardan temizlenmesi bağlamında anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu anlama ve açıklama biçiminin İslam içi farklılıklara dönük resmi mesafe hassasiyetini koruma ve kollama bakımından belli bir anlamı vardır. Nitekim Cumhuriyet tarihi boyunca farklı İslam içi anlayışlara genellikle mesafede durulmuş, bu anlamda örneğin irtica algısı/korkusu sürekli tedavüle sürülerek bahsi edilen mesafe büyük ölçüde korunmuştur.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının anlatımıyla, dini toplumların geleceği açısından vazgeçilmez gören Atatürk şöyle demiştir: “Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina yüzyıllardır ihmal edilmiş, harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak birçok yabancı unsur-yorumlar, boş inançlar binayı daha fazla hırpalamış” (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 117). Doğal olarak dini (İslam’ı) yeniden ihya etmek yani yabancı unsur ve yorumlardan, boş inançlardan arındırmak gerekmektedir. Nitekim ders kitaplarına göre dinin yanlış anlaşılması ya da gerektiği şekilde yaşanmaması, “dinin dinamik özünün ortaya çıkarılması”nı gerektirmektedir (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012). Ancak dinin dinamik özü nedir? Bu özü yansıtan, ya da bu öze ulaşmayı kılavuzlayan belli ilkelerden söz edilebilir mi? Gerçekten de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında öze dönüş bağlamında sıklıkla altı çizilen bir takım unsurlar vardır. Bunların başında akla, mantığa, toplumun/milletin, İslam’ın çıkarlarına uygunluk ile laiklik gelmektedir. Bu bağlamda Atatürk’ün şu ifadeleri manidardır: “... Hangi şey ki akla, mantığa, toplum çıkarına uygundur, biliniz ki o dinimize uygundur. Bir şey ki akıl ve mantığa, milletin çıkarına, İslam’ın çıkarına uygunsu kimseye sormayınız, o şey dinidir...” (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 117). Görüldüğü gibi “İslam’ın çıkarı” dışında atıf yapılan unsurlar, ilk dönem Cumhuriyet ideolojisinde öne çıkan akıl, mantık, toplumsal ve milli çıkarlar vb. hususlardır. Ancak dinin dinamik aslına ulaşmak, ya da orijinal ifadesiyle “dinin özünün, aslının korunması için” “en büyük güvence” ise laikliktir (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 118).

Laiklik güvencesi altında, dini ama büyük ölçüde İslam’ı özüne döndürmek, ya da onun özünü korumak için din ile tarihsel süreçte oluşmuş din anlayışlarının birbirinden mutlak surette ayrılması ve ikincinin birinciden ayıklanması gerekmiştir. Bu amaçla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında Atatürk’ün Cumhuriyetin ilk yıllarından yapmış olduğu dini faaliyetlerden, söz gelimi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluşundan, Kur’an ve Hadis-i şeriflerin Türkçeye çevrilmesinden, duaların dilinin Türkçeleştirilmesinden vb. etraflıca bahsedilerek Türklere dinlerini, kendi dilleriyle öğretme teşebbüsleri açıklanmaya çalışılmıştır. Zira Atatürk’e göre “Türk, Kur’an’ın arkasından koşuyor; fakat onun ne dediğini anlamıyor, içinde neler var bilmiyor ve bilmeden tapınıyor” (Kabakçı, 2012, s. 109). Bununla birlikte ders kitaplarında bilhassa Atatürk örneğinin ve Atatürk döneminin sunulmuş biçiminin sorunlu olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin o, bir taraftan Türk milletinin daha dindar olması gerektiğine inanırken diğer taraftan ise dini siyasetten uzak tutmaya, din işleriyle devlet işlerini birbirinden ayırmaya çalışılmaktadır (Bkz. Kabakçı, 2012, s. 109). Ders kitabı yazarlarının bu iki tavrı aynı anda nasıl yan yana getirebildiklerini anlamak güçtür.

Yukarıda belli nitelikleri verilen din anlayışının bir diğer önemli özelliği de bireyi esas alması ve dini bir vicdan meselesi olarak görmesidir (Örn. bkz. Genç, 2012, s. 98, 100, 106). Ders kitaplarında bu husus yine Atatürk’ün ifadeleriyle temellendirilmektedir. Nitekim “Atatürk’e göre din, insan ile Tanrı arasındaki bir ilişkidir ve dinin yeri insanın vicdanıdır” (Ekşi, Yapıcı,

Özbay ve Akgül, 2012, s. 115). Bilindiği gibi dini vicdani bir mesele olarak anlama ya da salt vicdani bir meseleye indirgeme son derece yeni bir kavrayıştır. Bu kavrayış bir yönüyle kimsenin vicdanına müdahale edilemeyeceğine, yani inanç özgünlüğüne göndermede bulunurken bir diğer yönüyle de dinin kamusal alandan tecridini ima eder. Cumhuriyet tarihi boyunca dinin bir vicdan meselesi olduğu vurgusu genelde dini vicdanlara hapsedme olarak anlaşılmış ya da böyle olduğu/olması gerektiği daha çok işlenmiştir. Bu anlayışın din derslerinin geleneksel çizgisinde din-birey ilişkisi bağlamında açılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Nitekim bu gün, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ayrı başlık altında insanın üstün özelliklerle yaratıldığı uzun uzadıya anlatılarak dinin bireyi esas aldığı teması etraflıca işlenmektedir (Örn. bkz. Genç, 2012).

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında bireye dönük dini vurguların “vicdan” kavramıyla harmanlanarak ele alındığı, bilhassa Atatürk’ten yapılan çeşitli alıntılarla kimi zaman “din” ve “mezhep”, kimi zaman ise “din anlayışının” vicdani bir mesele olduğu teması işlenerek (Genç, 2012, s. 103); laiklik ilkesi gereği insanların vicdani seçimlerine müdahale edilemeyeceğine vurgu yapılmakta, laikliğin yanlış anlaşılması gerektiğine dikkat çekilerek Atatürk’e ait şu ifadeler yer verilmektedir: “laiklik asla dinsizlik olmadığı gibi sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısını açtığı için gerçek dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamaz” (Genç, 2012, s. 106). Yukarıdaki örneğe bakıldığında, sözü edilen din anlayışının aydınlatmacı ve reformcu karakterinin olduğu da anlaşılmaktadır. Akıl, bilim ve milli/toplumsal çıkar denklemiyle temellendirilen bu reformcu din anlayışı, dinin özüne/aslına dönmeyi amaçladığı için de diğer din anlayışlarıyla mukayese edilmez/edilemez. Onun karşıtı cehalet, hurafe ve “dinin aslına” gölgeleyen, dine sonradan eklenen hemen her şeydir. Kendisini belli bir karşıtlık üzerinden sunması dolayısıyla dili oldukça keskin, yorum ve eleştiriye kapalı, normatif ve buyurgan bir yapıya sahiptir. Tüm bu hassasiyetlerden dolayı aile ve geniş sosyal hayatta verilen din eğitime pek güvenilmez ve ısrarla devlet okulunda, dolayısıyla sistemli, rasyonel ve bilimsel bir din eğitime olan ihtiyaç vurgulanır (Demirtaş, 2012, s. 118; Akgül ve diğerleri, 2012, s. 86).

Akıl ve bilimle temellendirilen din anlayışının Türkiye’de bilhassa laik kesimlerin dine ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derine bakışını yansıttığı, aynı zamanda derse güçlü bir siyasal-ideolojik zemin sağladığı bilinmektedir. Zira bu anlayış, Türkiye’de belli toplumsal kesimlerin dini talepleriyle örtüşmektedir. Bilindiği gibi özellikle laik toplum kesimlerinde din daha çok özel alana ait, büyük ölçüde bireyi ve onun vicdanını ilgilendiren ve kamusal/siyasal taleplerinden arındırılmış bir şekilde anlaşılmıştır/anlaşılmaktadır. Bu anlamda dersin içerisinde bulunan ve Cumhuriyet tarihi boyunca kesintisiz şekilde varlığını sürdürmüş olan hurafe ve batıl inançlarla mücadele talebinin, simgesel/sembolik bir değeri olduğunu söylemek mümkündür. Bu talebin ise ders kitaplarında dini okul ekseninde (Tevhid-i Tedrisat yasasına atfen), bilimsel yollara başvurarak öğrenme lüzumuyla/zorunluluğuyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Zira “dini bilimsel yollara başvurmadan öğrenen kişiler hurafe ve batıl inanışlara yönelebilir, dinde bulunmayan birçok şeyi varmış gibi kabul edebilirler. Tek doğru inanç ve uygulamanın kendilerinininki olduğunu düşünür, başkalarına karşı hoşgörüsüz davranır, taassupkâr olurlar” (Kabakçı, 2012, s. 112). Burada bilimsel yollarla kastedilen şeyin, bir yönüyle dini/İslam’ı birincil kaynaklara başvurarak öğrenmek, anlamak ve açıklamak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kaynakların niteliğine dair vurgular hayli ilginçtir. Örneğin bir ders kitabında geçen ifade şöyledir: “Dinimizin ilkelerini öğrenebilmek için öncelikle kutsal kitabımızın Türkçe çevirilerini ve tefsirlerini okumalıyız” (Kabakçı, 2012, s. 112). Görüldüğü

gibi dinin birincil kaynaklarının orijinaline ya da aslına bağlı öğrenilmesi değil, çevirileri üzerinden okunması salık verilmekte ve bu öncelikle istenmektedir. Daha önce bu husustan, dini öğrenmenin bir ilkesi olarak söz edildiğine değinilmişti. Bu durum, dini bilimsel yollarla anlamayı salık veren anlayışın içinde bulunduğu gerilimi yansıtmaktadır.

Dinin özüne dönmeyi amaçlayan din anlayışının hayli kullanılışlı olması dolayısıyla hurafe ve batıl inançlarla mücadelede önemli bir işlev gördüğü söylenebilir. Ancak bu söylemin bizzat Atatürk'e atıfla aydınlanmacı ve reformist bir kalıba dökülmesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin barış ve uzlaşma kültürü bağlamında anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Ders kitaplarında ifade edildiğine göre, "...İslam dünyasına giren birtakım kavimler, İslam oldukları hâlde yoksul düşmeye, yıkılmaya uğradılar. Geçmişlerinin sağlıklı veya çürük alışkanlıkları ve inançlarıyla İslamiyet'i karıştırdıkları için kendilerini düşmanlarının esiri yaptılar" (Akgül ve diğerleri, 2012, s. 84). Atatürk'e göre "...Türkiye'ye bağımsızlığını veren bu Asya milletinin içinde daha karışık, suni, boş inançlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu güçsüzler (zavallılar) sırası gelince aydınlanacaklardır. Onlar aydınlığa yaklaşmazlarsa kendilerini yok ve mahkûm etmişler demektir. Onları kurtaracağız." (Demirtaş, 2012, s. 115). Din ve laiklik bağlamında hiçbir açıklama ya da izaha başvurmadan kitaplara aynen transfer edilen bu ifadelerin anlaşılması hayli zor gözükmektedir. Nitekim yukarıdaki sözlerin geleneksel halk İslam'ıyla mücadele babında anlaşılması mümkündür ki bu durumun din derslerinin hoşgörü ve barış içerisinde bir arada yaşama söylemi karşısında nereye oturduğu tartışmaya açık bir konudur.

C. Dini Din Bilimsel Çerçeve Anlama

Türkiye'de 2000'li yılların başından bu yana din eğitiminin niteliğini artırmaya dönük önemi çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde, bir kısmı uluslararası, çok sayıda sempozyum da bulunmaktadır. Bilhassa 2001 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından organize edilen "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları" adlı uluslararası sempozyumu zikretmek gerekmektedir. 17 uluslararası tebliğin sunulduğu sempozyumun sonuç bildirgesinde din eğitiminin teorik ve pratik olarak daha çoğulcu bir yaklaşımla ele alınması gerektiğine vurgu yapılmış, yeni geliştirilen din öğretimi programlarının tamamen ilmihal merkezli olmaktan ziyade, sorgulayıcı ve eleştirel bir yapıda olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Türkiye'de bahsi edilen sempozyum ve daha sonrasında yapılan pek çok bilimsel etkinlikten de ilhamla dünyadaki farklı kamusal din eğitimi yaklaşım ve uygulamalarının ele alındığı hatırı sayılır bir bilimsel literatür oluşmuştur. Bu anlamda özellikle 2000'li yıllardan bu yana Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin eğitim bilimsel ve din bilimsel açılardan ele alınarak daha kapsayıcı bir din anlayışının geliştirilmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda bilhassa modern din eğitimi yaklaşımlarından *sosyal bilimsel ve fenomenolojik* din eğitimi yaklaşımlarının din olgusuna bakışının sözü edilen dersin müfredatında kullanılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda, sözü edilen modern yönelimli din anlayışının günümüzün Din Kültürü ve ahlak Bilgisi ders kitaplarına nasıl yansıdığı ana hatlarıyla ele alınmaktadır.

2000'li yılların başından bu yana program ve ders kitapları cihetiyle önemli ölçüde güncellenen ve yenilenen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin bilhassa "Din, Kültür ve Medeniyet" öğrenme alanı kapsamında din olgusunu daha geniş ve bilimsel bir perspektifle ele almak suretiyle daha dışarıdan ve objektif bir dil kurmaya çalıştığı, bu itibarla pek çok dine yer verdiği görülmektedir. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları bir bütün olarak incelendiğinde, dini geniş bir çerçevede, daha nesnel ve kapsayıcı şekilde anlamaya dönük genel bir takım ifadelerin dikkati çektiği söylenebilir. Bu ifadelerde dinin evrensel denebilecek nitelikler ya da olgular üzerinden anlaşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna göre din, "insanın düşünce ve davranışlarında kendini gösteren manevi bir değer ve disiplin" (Türkan,

Şahan, Meydan ve Türker, 2012, s. 99); “bireyleri kutsal duygu ve ortak bilinç etrafında birleştiren...” (Koç, Şimşekçakan, Baydaş ve Altaş, 2012, s. 94); “tarihin bütün dönemlerinde, hemen her toplumda var olan...”, “evrensel ve köklü bir kurum” (Akgül ve diğerleri, 2012, s. 91); “insanlığın doğuşuyla ortaya çıkmış ve insan olduğu sürece varlığını devam ettirecek olan...” “evrensel bir olgudur” (Ekşi, Yapıcı, Özbay ve Akgül, 2012, s. 115).

Yukarıdaki örneklerden dinin belli bir kutsal duygu ya da bilinç etrafında oluşan genel ya da evrensel bir olgu olarak tasavvur edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu tür alıntılardan hareketle belli bir din tanımına ulaşmak mümkünse de, 12. sınıfta bulunan “Yaşayan dinler ve benzer özellikleri” başlıklı ünite de ders kitaplarının diğer bölümlerinde bulunmayan, daha genel ve kuşatıcı bir din tanımının varlığı dikkat çekmektedir. Buna göre din, “genel olarak bir topluluğun sahip olduğu kutsal kitap, peygamber veya kurucu, Tanrı kavramını da genellikle içinde bulunduran inanç sistemi ve bu sisteme bağlı olarak yaptığı ibadet, yerine getirmeye çalıştığı ahlaki kurallar bütünü”dür (Demirtaş, 2012, s. 124). Yukarıdaki kavrayışın farklı din ve inançları kapsamaya çalışması, dışarıdan, objektif ve deskriptif bir dil kullanması dikkat çekicidir. Bununla beraber örneğin din tanımında kullanılan dilin kolayca anlaşılabilir derecede basit ve sade olmadığı da görülmektedir.

Bilindiği gibi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde diğer dinlere ayrılan yer ve bu yer verişin niteliği son yıllarda oldukça değişmiştir. Bilhassa 2000li yılların başından itibaren geliştirilmekte olan ve “Ankara Modeli” diye bilinen program anlayışında günümüzün yaşayan dinlerine yer vermek suretiyle derse daha dinler arası bir perspektif kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede oluşturulan Yaşayan dinler ve benzer özellikleri ünitesi kapsamında dinler önce İlahi dinler, Uzakdoğu dinleri ve ilkel kabil dinleri olarak tasnif edilmiş, ardından bu dinler sırasıyla ve belli boyutlarıyla tanıtılmış, daha sonra aralarındaki ilişkiler, benzer ve farklı noktalar da gözetilerek mukayeseli bir şekilde incelenmiştir. Burada son olarak küreselleşme bağlamında bir arada yaşama sorununa değinilmiş ve ortak evrensel barış mesajlarına, küreselleşmenin doğurduğu bir takım sorunların çözümü noktasından atıflar yapılmıştır. Dolayısıyla yukarıdaki kapsayıcı din tanımı ve bu tanıma dayalı olarak oluşturulan yaşayan dinler öğretimi bağlamında, din derslerinin son yıllarda dinler arası pedagoji yönünde önemli bir gelişim seyri içerisinde olduğu söylenebilir.

2000li yıllardan bu yana yaşayan dinleri dışarıdan ve karşılaştırmalı bir perspektifle ele alan anlayışın dünyada örnekleri bulunmaktadır. Bu örneklerin başında gelen ve İngiltere’de 70’li yılların ortasından itibaren geliştirilmekte olan dünya dinleri yaklaşımı (World religions approach) dinlerin belirli ortak boyut ve temalar etrafında karşılaştırmalı olarak incelenmesi esasına dayanan modern bir din eğitimi yaklaşımıdır. Türkiye’de din derslerinde gittikçe öne çıkmaya başlayan dünya dinleri yaklaşımı, temelde farklı dinleri dışarıdan, karşılaştırmalı ve orijinal kaynaklarına ve kendi gerçekliklerine sadık kalarak yansıtmaya böylece farklılıklar içerisinde/farklılıkları koruyarak, barış, uzlaşma ve bir arada yaşama kültürüne katkı sağlama kaygısı taşımaktadır. Bir takım sorunları bulunmakla birlikte bu anlayışın din derslerinde gittikçe daha fazla yer ediniyor olması, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin barış ve uzlaşma kültürüne yönelik kapasitesini artırmakta olduğu söylenebilir.

Dini daha din bilimsel ve kapsayıcı bir bakış açısıyla tanımlama ve açıklama ile din derslerinin geleneksel çizgisini yansıtan din tasnifleri ortadan kalkmıştır. Nitekim bu gün Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarına bakıldığında dinlerin tasnifi bağlamında daha önce kullanılan hak-batıl ayrımı yerine daha deskriptif din tasniflerinin kullanıldığı, örneğin coğrafi veya bölgesel kategorizasyonların yapıldığı göze çarpmaktadır. Bu bağlamda 12.sınıftaki “Yaşayan dinler ve benzer özellikleri” başlıklı ünite de “birbirinden farklı inanç ve yaşam tarzı öngördüğü” kabul edilen dinlerin a. Vahye dayalı dinler (Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet); b.

Hint dinleri (Hinduizm, Budizm, Caynizm, Sihizm); c. Çin ve Japon dinleri (Taoizm, Konfüçyanizm, Şintoizm) ve d. Geleneksel dinler şeklinde dört guruba ayrılarak ele alındığı görülmektedir (Akgül ve diğerleri, 2012, s. 92). Öte yandan din derslerinde diğer dinleri İslamî bir perspektifle ele alma, yani onları başka bir din gözüyle sunma anlayışı da esnemiş görünmektedir. Nitekim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde bilhassa “Yaşayan dinler ve benzer özellikleri” başlıklı üniteye yukarıda sözü edilen dinler dışarıdan, karşılaştırmalı, dinler tarihi bilimi literatürüne ve bu dinlerin birincil kaynaklarına atıflar yapmak suretiyle ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmaktadır (Örneğin bkz. Demirtaş, 2012, s. 124-183).

Farklı dinleri dışarıdan, objektif ve karşılaştırmalı bir perspektifle ele almanın Türkiye’de kamusal din derslerinin tarihsel gelişiminde önemli bir aşama olduğunu ve önemli imkânlar barındırdığını söylemek mümkündür. Hiç şüphesiz bu imkânların başında özellikle yukarıda sözü edilen üniteye geliştirilmeye çalışılan, farklılıklara duyarlı anlatım tarzının katkıları gelmektedir. Örneğin bir ders kitabında şu ifadeler yer verilmiştir: “Yeryüzünde, farklı ırk ve dillere mensup pek çok millet ve topluluk yaşamaktadır. Bunlardan her birinin kendine özgü örf, âdet, gelenek ve göreneklere sahiptir. Bu toplulukların hayat tarzları, zevkleri, yeme ve içme alışkanlıkları, giyimleri, çevreleriyle ilişkileri de farklı özellikler taşır. Böylesine farklı kültürel özellik taşıyan toplulukların yüce bir varlığı algılayışları ve inanıp yönelişleri de çeşitlilik arz edebilir” (Akgül ve diğerleri, 2012, s. 91; Benzer ifadeler için ayrıca bkz. Demirtaş, 2012, s. 180). Görüldüğü gibi din ve inanç farklılıkları geniş tabanlı bir sosyokültürel farklılıklar söylemi üzerine oturtulmakta ve doğal karşılanmaktadır. Farklı dinlerin varlığını doğallaştıran bu din anlayışının dinlerde ahlak, çevre bilinci ve bilhassa küreselleşme ve bir arada yaşama ve benzeri konular söz konusu olduğunda daha da öne çıkarıldığı görülmektedir. Ders kitaplarında dinler arası temalar ele alınırken, dinlerdeki farklılıkları görmezden gelmeyen/reddetmeyen, ancak işbirliği ve diyalogun önemini de altını çizen bir farklılıklar içinde birlik söylemi dikkati çekmektedir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında yukarıda söz edilen karşılaştırmalı dinler arası pedagojinin izlerini bulmak mümkündür. Bu çerçevede bilhassa küreselleşme sürecinde yaşanan önemli dini, ahlaki ve çevresel sorunlardan hareketle dinler arası iletişime dayalı, diyalog ve anlamayı esas alan, küresel sorunların çözümünde dinden öğrenmenin imkânlarından yararlanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu meyanda “Küreselleşen dünyada dinler arası ilişkiler” başlığı altında, insanların çatışmadan, uyum içinde yaşayabilmeleri için birbirlerinin dinî inancına, örf ve âdetlerine saygı duymaları gerektiği fikri işlenmeye çalışılmakta, farklı dinlerden ve kültürlerden insanların bir araya gelip birbirlerini tanımaları ve ortak sorunlarının çözümü için görüş alış verişinde bulunmalarının, dünyada yaşanan çatışmaların önlenmesinde önemli katkılar sağlayacağı vurgulanmaktadır (Akgül ve diğerleri, 2012: 181). Bu anlamda “Hristiyan, Yahudi, Budist ve ateist demeden” her kesimden insanla iyi ilişkiler kurmak ve anlaşma zemini aramanın “hem insani ve hem de dinî bir sorumluluk” (Demirtaş, 2012, s. 181) olduğunun vurgulanması dikkate değerdir. Bu tarz açıklamalar ötekine bakış, farklılıklar içerisinde birlikte yaşama, uzlaşma kültürü gibi sosyolojik olgular bağlamında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin barışçıl niteliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Dini Araştırmalar, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi gibi disiplinlerin yöntem ve bulgularından yararlanılarak geliştirilen karşılaştırmalı dinler arası pedagoji, bilindiği gibi çeşitli açılardan eleştirilmiştir/eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin büyük bölümünün dini içeriğin sunumuyla ilgili olduğu söylenebilir. Örneğin dinleri karşılaştırmalı bir perspektifle ele alırken yanlı davranmak, dinlerin kendi gerçekliklerine duyarlı davranmamak, dinleri birbirine benzetmek ya da aralarındaki farklılıkları görmezden gelmek şeklinde bir takım eleştirilerden söz edilebilir. Bunların yanında karşılaştırmalı din pedagojisinin

öğrencilere sıkıcı geldiği, öğrencileri kuru ve ezbere dayalı ansiklopedik bilgilere mahkûm ettiği, anlama ve karşılıklı diyaloga dönük empatik öğrenme süreçlerini yeterince işe koşmadığı, farklılıklardan öğrenme ve özeleştirici becerilerini yeterince geliştiremediği şeklinde eleştiriler de bulunmaktadır. Bu eleştiriler, bir yönüyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri için çeşitli ölçülerde geçerli olmakla birlikte, ilgili öğretim programı ve ders kitapları ekseninde öğretmenlerin de görüşleri alınarak ayrıca ele alınmayı gerektirmektedir.

SONUÇ

Türkiye’de kamusal din derslerinin oldukça uzun ve dalgalı bir gelişim süreci olduğu bilinmektedir. Bu süreçte adı, statüsü, amaç ve muhtevası... birçok bakımdan değişim ve dönüşüm geçiren kamusal din derslerinin bir takım dinamikleri muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu dinamiklerin başında derslerin program ve ders kitaplarına yansıyan farklı din anlayışları ve bu anlayışlarla paralel giden hassasiyetler gelmektedir. Cumhuriyet dönemi din derslerinden tevarüs edilen ve bu günkü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine de yansıyan bilhassa ders kitaplarının metni üzerinden inşa edilen kabaca üç farklı din anlayışından söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki dini İslam olarak anlar ve normatif bir dil ve anlatımla kendini açığa vurur. Dini İslam olarak anlama, büyük ölçüde İslami konuların öğretildiği öğrenme alanlarında ortaya çıkmakla beraber metinlerin geneline de yansıyan etkilere sahiptir. Bu anlayış geleneksel olanı yansıtır zira Selçuklu ve Osmanlı tecrübesinin, bu tecrübe ekseninde şekillenen şehirli/medrese eksenli İslam söyleminin izlerini taşır. Mezhepler üstü olma iddiasındadır, ancak Sünni olmakla ya da Sünniliği dayatmakla eleştirilmektedir. Bu anlayışın teolojik bir tabiatı vardır. Zira bir yönüyle ilmihalci, diğer bir yönüyle de reflektiftir yani savunmacıdır; karşıt görüşleri dışlayıcı ve indirgemeci bir tabiatı vardır. Bu itibarla betimlemeyle yetinmez, yönlendirmeye, inandırmaya, benimsetmeye çalışır. Güçlü ve derinlikli bir teolojik argümantasyon kabiliyetine sahip olmasının yanında son yıllarda İslam içi farklı görüşleri de kapsama eğilimindedir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının metnine yansıyan bir diğer din anlayışı Laik, pozitivist, aydınlanmacı karakteri güçlü, bireyci, dini bir vicdan işi olarak anlayan din anlayışıdır. Genellikle Din ve Laiklik öğrenme alanı çerçevesinde kurgulanan bu anlayış, Atatürk’ten yapılan bolca alıntıyla temellendirilir. Din-din anlayışı ayrımına güçlü bir dayanak sunar ve farklı din anlayışlarına mesafeli durmayı sistemleştirir. Nitekim farklı din anlayışlarına hurafe ve batıl inançtan arınma, dinin saf haline, aslına ulaşma kaygılarıyla mesafeli durur ve dini gelenekte oluşan birikimi sorgulamaya çok isteklidir. Cumhuriyet döneminden bu yana din derslerine önemli bir dayanak sunan bu din anlayışının hukuki temelleri güçlü olup Türk Milli Eğitim anlayışında köklü bir ulusal karşılığı da bulunmaktadır. Nitekim Türk Milli Eğitim felsefesinin temel yapı taşları olan laiklik, ilerlemecilik, akıl ve bilimsellik gibi kaygılardan beslenen bu din anlayışı hemen her dönemde dersin niteliğini etkilemeye devam etmiştir.

Yukarıda zikredilen iki yaklaşıma karşın, dini daha dışarıdan kavramaya, farklı dinleri kapsamaya dönük modern bir perspektif edinmeye çalışan görece daha yeni bir din anlayışından da söz etmek mümkündür. Buna din bilimsel din anlayışı da denebilir. Bu, genellikle Din, Kültür ve Medeniyet öğrenme alanında belirginleştirilen son derece yeni bir anlayıştır. Dinler tarihi, Dini araştırmalar, Din Fenomenolojisi gibi modern bilimlerden etkilenen bu din anlayışı, diğerlerine oranla daha disiplinler arasıdır farklı sosyal bilimlerle işbirliğine daha çok açıklık tanır. Sosyal bilimlerin ve dini araştırmaların yöntem, veri ve referanslarını kullandığı için bu modern din anlayışı nesnel, tarafsız ve mukayeseli bir din pedagojisi esasına dayanır. Son yıllarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine yöneltilen

eleştirileri bir ölçüde yumuşatmakta ve dersin dinsel çoğulluğa duyarlılığını artırmaktadır. Gücü giderek artmakta olan bu din anlayışının bilimsel dayanakları güçlü olup İslam dışı dinleri giderek daha fazla kapsama eğilimi göstermektedir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin din söylemi bu üç eğilim ekseninde oluşturulan yapısal unsurlar üzerine bina edilmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarına yansıyan genel din söylemi bu yapısal unsurlar arasındaki gerilim etrafında okunmalıdır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim programı ve ders kitaplarındaki öğrenme alanlarının adlarından, alt başlıklarına kadar hemen her birim bu gerilimi yansıtmaktadır. Bu çerçevede dinin doğuşu, gelişimi, yeri ve önemi ve anlamına dair açıklamaların her üç yaklaşıma göre değişmekte oluşu dikkati çekmektedir. Örneğin birinci anlayışa göre din, dinimiz İslam iken, ikinci anlayışa göre din, İslam'ın akıl ve bilimle ilişkili, birey ve vicdanla kayıtlı yorumu, son anlayışa göreyse tüm dinleri kuşatan evrensel bir insan gerçekliğidir. Dinimiz İslam, farklı İslam içi anlayışlara duyarlı, onları kapsamaya ve nesnel bir perspektifle tanıtmaya böylece İslam içi barış ve diyalogu ilerletmeye namzetken, dini yani İslam'ı belli bir indirgemeci anlayışla kavrayan bireyci, aydınlanmacı, öze dönüşçü din anlayışı dini reforme etmeye meyilli bir tutum takınmaktadır. Bu anlamda bir taraftan İslam içi farklılıkları kuşatmak diğer taraftan ise onları öteleyerek belli bir öze ulaşma gayretleri Din kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin bir açmazı gibi görünmektedir. Bir yandan dinden İslam'ı anlayıp, onu öne çıkarıcı, yüceltici, belletici bir tavır takınırken diğer yandan dinden genel olarak yaşayan dinleri anlama, tüm dinleri ortak bir din tanımı ekseninde nötr ve tarafsız bir perspektifle sunmaya çalışma tavrı da benzer bir soruna işaret etmektedir. Zira her iki kavrayışın dini olgulara bakışı, dil ve üslup bakımından olduğu kadar ders kitaplarının yapısal unsurlarına yansımaları bakımından da sorun arz etmektedir. Dolayısıyla dini farklı anlamamanın derinlikli ve yapısal bir soruna dönüşmüş olduğu görülmektedir. Bu durum Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının teolojik temellerini anlamayı güçleştirmektedir.

Yukarıda kaba hatlarıyla betimlenmeye çalışılan ilk din anlayışı Türkiye'nin sosyolojik gerçeğinden beslendiği için kendisine daha güçlü bir sosyal taban bulabilmektedir. Bu taban Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin meşruiyetinin de bir bakıma sosyolojik kaynağını oluşturmakta, aynı zamanda derse pratik bir anlam yüklemektedir: Müslüman kesimin ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak. Bununla birlikte dersin hangi Müslüman kesiminin ihtiyaçlarına göre ve nasıl formatlanacağı önemli bir tartışma konusudur. Bilindiği gibi Türkiye'de aşırı muhafazakârından ılımlısına kadar geniş bir yelpazede pek çok din anlayışı bulunmakta, bu anlayışlar belli ölçülerde İslam içi farklılıkları oluşturan tarihsel ve güncel yorumlarla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda bir kesim derste "light" ve "içi boş" bir İslam'ın anlatıldığını, bir kesimse İslam'ın savunmacı ve doktriner bir zeminde ele alındığını onun belli bir yorumunun dayatıldığını iddia etmektedir. Tüm bu farklı kesimlerin beklentilerini gözeten, uzlaşmış bir İslami muhtevayı oluşturmanın ciddi zorlukları bulunmakla birlikte meselenin şimdilik mezheplerüstülük temelinde aşılmaya; farklı anlaşılmaya, öyle veya böyle yorumlanmaya müsait konulardan mümkün olduğunca uzak durulmaya, spekülatif değerlendirmelerden kaçınılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ne var ki bu kaygı bir yönüyle dersi güncel İslam pratiğine mesafeli durmaya, buna karşın tarihsel gerçeklere, ezber bilgilere, ansiklopedik malumatlara daha fazla yer vermeye itmektedir.

Öte taraftan her üç din anlayışı arasında yapısal unsurlara etki bakımından da belli bir dengesizlik bulunmaktadır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının büyük çoğunlukla, dini "İslam" olarak algılayan bir anlayışla yapılandırıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşın dini daha dışarıdan, kapsayıcı ve objektif bir perspektifle anlamaya çalışan tavrın sadece bir öğrenme alanıyla (Din Kültür ve Medeniyet) kayıtlı olduğu görülmektedir. Bu durum, Din

Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerince, dinin, din bilimsel ve kapsayıcı bir perspektifle anlaşılma tarzının tali ya da istisnaysın gibi kavranmasına hizmet edebilecektir. “Din aslında İslam’dır, ne var ki dini daha kuşatıcı bir bakış açısıyla anlayanlar da vardır” mesajının din gerçeğini daha bütüncül şekilde öğretmenin önünde önemli bir engel olduğu söylenebilir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin dine bakışını yansıtan farklı din anlayışları arasında oluşan gerilimin, Türkiye’nin yaklaşık iki yüz yılı aşkın süredir yaşamakta olduğu modernleşme veya çağdaşlaşma tecrübesiyle ilişkilendirilmesi yanlış olmayacaktır. Zira Türkiye’de çağdaşlaşma, genel olarak dinin, özelde ise bir din olarak İslam’ın anlaşılması, açıklanması ve kontrol altına alınmasıyla yakından ilgilidir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde bulunan geleneksel, laik-pozitivist ve dinbilimsel-modern din anlayışlarının Türkiye’deki din ve din eğitimi siyasetinin derin izlerini taşıdığı söylemek mümkündür. Din dersleri içinde bulunduğu şartların, bilhassa sosyo-politik gelişmelerin etkisi altında yüklendiği devletçi misyonu koruyan ve günümüze taşıyan, geçmiş birikimle yeni olan arasında melez, eklektik bir yapı oluşturmuştur. Bu durumu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarından hareketle sözü edilen derslerin din anlayışlarında da görmek mümkündür.

Gerek ders kitabı yazarlarının gerekse ders kitaplarını inceleyen ve değerlendiren uzmanların kitaplarda yer alan din söylemine dikkat etmeleri gerekmektedir. Bunun için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programları ile ders kitapları, içerdikleri din anlayışları bakımından karşılaştırmalı bir perspektifle incelenmelidir. Türkiye’de köklü bir geçmişi bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin din, inanç ve mezhepler arası farklılıklara duyarlı, kapsayıcı, özgün ve ülke gerçekliğini hesaba katan bir din anlayışı geliştirmesi gerekmektedir. Bunun için evveleminde ders kitaplarında bulunan din anlayışlarının bütüncül bir gözle yeniden okunarak, iç bütünlük ve tutarlılık parametrelili açısından güncellenmesi şarttır. Hangi din veya din anlayışı öğretime konu edilirse edilsin belli bir dini söylem birliği geliştirilmelidir. Farklı dinlerin öğretildiği konularda verilen, dine ilişkin tanım, atıf, örnek vb. anlatım unsurlarıyla İslam öğretiminin yapıldığı öğrenme alanı, ünite ve konulardakiler birbirleriyle çelişmemelidir. Şayet çeşitli olgular, söz gelimi inanç, ibadet, varlık, insan gibi genel olgular bir dine göre izah edilecekse, bunun sözü edilen din çerçevesinde olduğunun altı çizilmelidir. Burada *İslam*’ın dinlerden bir din, *namazın* ibadetlerden bir ibadet, *inanın insanın* ise insana dair izah biçimlerinden yalnızca birisi olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Buna dikkat edilmeden, örneğin insanın (aslında) “inanın insan”, ibadetin “namaz, oruç vb.”, dinin de “İslam” olduğu hiçbir kayıt konmadan, mutlak ve genel geçer ifade kalıplarıyla verildiğinde öğrencilerin din gerçeğini bütüncül şekilde öğrenmeleri güçleşecektir.

KAYNAKÇA

- AKÇA, N. (2007). Demokrat Parti İktidarından 1980 İhtilaline Eğitim Politikaları ve Bu Politikaların Tarih Ders Kitaplarına Yansıması, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- AKDAĞ, B. (2003). Türkiye’de Din Öğretimi Kitaplarında İnsan Hakları Problemleri. Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları içinde, B. Çotuksöken, A. Erzan ve O. Silier (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- AKGÜL, M., KARA, A., ALBAYRAK, A., KOÇ, E., ÇATAL, A., ÖZBAY, E., YILDIRIM, R. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı - 12. Sınıf -. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- AKSAN H. ve RONA, S. (1963). Ortaokullarda Din Dersleri II, İstanbul
- AYDIN, M. Şevki (2005), Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı, İstanbul, Dem. Yay.

- AYHAN, H. (2014). Türkiye’de Din Eğitimi, İstanbul: Dem yayınları.
- BANGUOĞLU T. (1984). Kendimize Geleceğimiz, İstanbul: Derya Dağıtım Yay.
- BARMAN, K. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Ankara: Özgün Matbaacılık Sanayii ve Ticaret Anonim Şirketi.
- BEKTAŞ ÖZTAŞKIN, Özlem (2012). “Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Hacı Bektaş Velî ve Bektaşılık”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. S:61, 248-250
- BİLGİN, N. (2006). Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- BİRAND, M. Ali, DÜNDAR, Can, ÇAPLI, Bülent. (2004). 12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi, Ankara: İmge Kitabevi.
- BUYRUKÇU, R. (2001), "Din Eğitimi ve Öğretiminde Peygamber Öğretimi", IV. Kutlu Doğum Sempozyumu, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, ss. 379-396.
- C.H.P. (1948). Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara.
- CANKAT, S. (1976). Ortaokullar İçin Ahlak Dersi Orta-I, Ankara: Pars Matbaacılık.
- ÇEKİN, A. (2012), Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Tasavvuf Öğretimi, Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 1, s. 140-151,
- ÇELİK, A. (2008). “1960 Sonrasında Türkiye’de Din Eğitimi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 29: ss. 71-84.
- DEMİRTAŞ, K. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı . Ankara: Özgün Matbaacılık.
- DOĞAN, R., ALTAŞ, N. (2004). Din Öğretiminde Yeni Yöntem Tartışmalarında Kuramdan Uygulamaya: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları (Ankara Modeli), Değerler Eğitimi Dergisi, C: II: ss. 41-57.
- DURAN İ. vd. (1978). Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi I, İstanbul: Şamil Yayınevi.
- EKŞİ, A., YAPICI, A., ÖZBAY, E., AKGÜL, M. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı - 10. Sınıf -. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- GENÇ, N. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. İstanbul: FCM Yayıncılık.
- GÖLPINARLI, A. (2005). Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, İstanbul: Analiz Basım Yayın.
- GÜNAYDIN, M. (2009). “Din Kültürü Ve Ahlâk Öğretiminin İlköğretim ve Liselerde Zorunlu Ders Olmasına Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Katkıları”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IX/9: ss. 287-305.
- GÜRER, B. (2013), “*Din Eğitiminde Bir Değer Olarak ‘Kul Hakkı’ Kavramı: İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 44-1, ss. 205-246.
- HİLMİ İ. (1928). Türk Çocuğunun Din Kitabı (İlk Mekteplerin Üçüncü Sınıfına Mahsustur), İstanbul: Kitabhane-i Hilmi.
- KABAKÇI, A. (2012a). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı. Ankara: Tutku Yayıncılık
- KABAKÇI, A. (2012b). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı. Ankara: Tutku Yayıncılık.
- KAYMAKCAN, R. (1996). "Religious Education in the Multi-Party Period in Turkey", East/West Education, N: 1&2: pp. 91-107.
- KAYMAKCAN, R. (2007). Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu, İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi.
- KIZILKAYA, Y. (2012). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Ankara: Bisiklet Yayıncılık.
- KOÇ, E., ŞİMŞEKÇAKAN, M., BAYDAŞ, M., ALTAŞ, E. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- MAARİF VEKÂLETİ (1930). İlk Mektep Müfredat Programı, İstanbul: Devlet Matbaası.
- MAARİF VEKÂLETİ (1926). İlk Mekteplerin Müfredat Programı, İstanbul: Devlet Matbaası.
- MAARİF VEKÂLETİ (1957). İlkokul Programı, İstanbul: Maarif Basımevi.
- MAARİF VEKÂLETİ (1962). İlkokul Programı, İstanbul: Maarif Basımevi.
- MAARİF VEKÂLETİ (1965). İlkokul Programı, İstanbul: Maarif Basımevi.
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI DİN ÖĞRETİMİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2010). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MERTER, F., KARTAL, Ş. (2013). "1967'den Günümüze Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Öğretim Programlarında Atatürkçülük ve Türk Kültürü Konuları", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S: 28: 1-26.
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI (1986). Tebliğler Dergisi. S: 49 (2212), 239.
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI (2001). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programları ve Bir Uygulama Örneği (Ankara Modeli), Ankara: MEB Yayınları.
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI (2005). Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI (1962). Din Dersleri I, İstanbul: MEB Yayınları.
- NAZIROĞLU, B. (2011). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Vatandaşlık Eğitimi, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 73-95
- NEUMAN, W. L. (2008). Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar. (Çev: S. Özge) İstanbul: Yayın Odası.
- OKUTAN, A (1959). Din Dersleri, Ortaokul II, İstanbul: Arif Bolat Kitabevi.
- ÖCAL, M. (1998). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7 (7), 241-268.
- ÖZTÜRK, H. (2012). "1923-1938 Yılları Arasında Din Derslerinde Okutulan Kitaplarda Hz. Muhammed Tasavvuru", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C/S: 17/1: 85-102.
- PARMAKSIZOĞLU İ. (1966), Türkiye'de Din Eğitimi, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PUNCH, K. F. (2005). Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar. (Çev: D.Bayrak, H. B. ARSLAN, Z. AKYÜZ). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- RIZA M. Ali (1929). Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri (Birinci Kitap), İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu.
- ŞEKER, T. Demokrat Parti Dönemi Din Politikaları (1946-1954) (2006). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Y. Lisan tezi, Kütahya.
- TÜRKAN, A., ŞAHAN, R., MEYDAN, A., TÜRKER, A. S. (2012). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı - 9. Sınıf -. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- YILMAZ, H. (2011). "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Aleviliğin Öğretimi", Türkiye'de Okullarda Din Öğretimi. (Ed: R. Kaymakcan, M. Zengin, Z. Ş. Aslan), İstanbul: Dem Yay., 65-101.
- YÖRÜKAN, Y. Z. (2001). Müslümanlık ve Kur'an-ı Kerimden Ayetlerle İslam Esasları, (İslam İlm-i Hâli), Haz: T. Yörükan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.